

Fleksibilizacija radnog procesa?

Alija Hodžić

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

SAŽETAK Autor u ovom radu analizira podatke o značajkama rada zahvaćenog fleksibilizacijom radnog procesa dobivene u istraživanju na reprezentativnom stratificiranom uzorku punoljetnog stanovništva Republike Hrvatske provedenom 2004. godine. Provedena je raščlamba ovih značajki: poslovi na ugovor na određeno vrijeme, povremeni i privremeni poslovi, polarizacija radne snage s obzirom na obrazovanje («samoprogramirajuća» i «generička» radna snaga), pregovaračka moć sindikata, te sposobnosti radne snage u informatičkom društvu. Temeljem nalaza ovog istraživanja Hrvatska se integrira u međunarodnu ili globalnu ekonomiju (s pomakom od fordizma i socijalne države prema kapitalizmu fleksibilne akumulacije i države ekonomske nesigurnosti), jer njezina zaposlena i nezaposlena radna snaga ima sva značajna svojstva fleksibilizirane radne snage. Međutim, sve te osobine nisu podjednako prisutne u hrvatskom društvu, ne zahvaćaju podjednako zaposlene i nezaposlene (pri čemu su zamagljene granice između zaposlenih i nezaposlenih, ali je polarizacija radne snage na visoko obrazovanu i nisko obrazovanu sa sve većim isključivanjem srednje obrazovanih primjetnija u nezaposlenih) i nisu u jednakoj mjeri prisutne u svim tipovima naselja. Osobito je znakovito što je dobivena sistematska razlika između raspodjela istraživanih obilježja ispitanika iz seoskih i ispitanika iz gradskih naselja, te što se u diferenciranoj i hijerarhiziranoj strukturi naselja Zagreb razlikuje od svih ostalih (Zagreb kao grad-regija postaje globalizacijsko čvorište za svoje šire regionalno okruženje). Pregovaračka moć sindikata sasvim je dovedena u pitanje.

Ključne riječi: fleksibilizacija, povremen i privremen rad, polarizacija radne snage, sindikati.

Primljeno: 15. kolovoza 2005.

Prihvaćeno: 20. rujna 2005.

Opće je mjesto da se nacionalne ekonomije i kulture rasplinjuju, da granice među njima postaju neprozirne i živimo u dobu kad veći dio društvenoga života određuju globalni procesi. Oblik u kojemu ovo zastupaju radikalniji zagovornici, globalizatori, ne može izdržati kritičko istraživanje. Globalizacija je, tvrde P. Hirst i G. Thompson, uglavnom mit. Internacionalizirana ekonomija, u kojoj su na tržištu, a na temelju informacija, povezani svi dijelovi svijeta, s čime se podupire takvo stanovište, nije novost – postojala je i u razdoblju od 1870. do 1914.; transnacionalne su kompanije najčešće nacionalno utemeljene, a trguju multinacio-

nalno (malobrojne su prave transnacionalne kompanije); izravna strana ulaganja, trgovina i financijski tokovi koncentrirani su unutar razvijenih ekonomija koje mogu snažno utjecati na financijska i druga ekonomska kretanja (u trokutu Evrope, Japana i Sjeverne Amerike), a nerazvijeni su marginalizirani i u investicijama i u trgovini (Hirst i Thompson, 2003.: 113, 114). Ne postoji nikakav opće prihvaćen model globalne ekonomije kojim bi se odmjeravalo trendove i jasno označilo njezine granice prema međunarodnoj ekonomiji, a nedostaju i potrebni povijesni, dubinski uvidi koji bi poduprli tvrdnje o njenoj jedinstvenosti i mogućoj dugotrajnosti. Nije, dakle, riječ, drže ovi autori, ni o povijesno posve novoj pojavi ni o pojavi što je kvalitativno prevladala međunarodnu ekonomiju, tj. ekonomiju u kojoj »još uvijek dominiraju procesi određeni na nivou nacionalnih ekonomija i međunarodne pojave su ishodi koji proizlaze iz posebnih i različitih djelovanja nacionalnih ekonomija«, iako se uspostavlja i globalnu ekonomiju jer i »tržišta i proizvodnja postaju zaista globalna« (Hirst i Thompson, 2003.: 123).

Kao idealno-tipska konstrukcija, globalna bi ekonomija, pak, za nacionalnu državu i društvo imala nekoliko značajnih posljedica. Pojavila bi se, uslijed društvene dekontekstualizacije tržišta, temeljna problematičnost vladanja globalnom ekonomijom u kojoj bi multinacionalne kompanije transformirane u transnacionalne kompanije (kao korporacije bez države) bile istinski vladari društva, došlo bi do porasta multipolarnosti u međunarodnom političkom sustavu, jer »dosadašnja hegemonijska nacionalna sila« ne bi mogla nametati vlastite regulativne ciljeve i na kraju, oslabila bi pregovaračka moć organizirane radne snage (Hirst i Thompson, 2003.). U cjelini, globalizacija bi proizvela dezorganizaciju društva. Bi li se sve te posljedice, izvedene iz idealno-tipske konstrukcije, morale manifestirati kako bi se moglo govoriti o već očevidnu procesu globalizacije: primjerice da se o smanjenoj pregovaračkoj moći organizirane radne snage, kao pokazatelju suvremene globalizacije, ne može govoriti u uvjetima u kakvima »dosadašnja hegemonijska nacionalna sila« drugima još nameće svoje regulacijske ciljeve, ili se o procesu globalizacije može legitimno raspravljati i bez takvih uvjeta, kada se, dakle, svi sistemski indikatori jednoga idealno-tipskog modela još ne mogu evidentirati? Ili, razlikuje li se sama logika funkcioniranja nacionalnih, multinacionalnih i transnacionalnih kompanija u uvjetima kasne modernosti ili je ona u osnovi jednaka? Također, koliko se regulacija financijskih i drugih ekonomskih tokova svjetskoga ekonomskog sustava odvija sukladno zahtjevima toga sustava, a koliko po zahtjevima i potrebi održanja nacionalnih država, i je li u njima podjednaka pregovaračka moć sindikata ili se razlikuje od države do države, te, kako svi ti odnosi i procesi oblikuju svakodnevicu svjetskog stanovništva, njegove položaje u procesu rada i načinu života?

Ova, poput ostalih idealno-tipskih konstrukcija, može tek u istraživanju, kao analitičko sredstvo ili oruđe za evidentiranje i praćenje manifestacija suvremenih oblika društvenog života, pokazati svoje domašaje. Tako bi se, primjerice, pokazalo da odsustvo svih sustavno izvedenih pokazatelja neke pojave ne znači i odsustvo nekih pokazatelja ili nekih aspekata pojave. Na radikalnu priču o sveprisutnoj globalizaciji tek se, po svoj prilici, retorički odgovara tvrdnjom o globaliza-

ciji kao mitu. Jer, na jednoj strani, i sami autori kažu da »i tržišta i proizvodnja postaju zaista globalni«, a na drugoj strani, kada bi zaista bila riječ samo o mitu, tu se »priču« ne bi moglo ni provjeravati bilo kakvim činjenicama, jer mit ne podliježe takvoj vrsti provjere. Najvjerojatnije bi ta opozicija – globalne ekonomije kao mita naspram globalne ekonomije kao već etabliranog i dominantnog sistema – u istraživačkom smislu završila izradom neke tipologije, koja bi, opet kao istraživačko oruđe, mogla poslužiti za obuhvatnije i preciznije zahvaćanje dinamike suvremenog života.

Kritička istraživanja, unaprijed neopterećena sveprisutnom i jedinstvenom (a potom i reduciranom) slikom svijeta, ona istraživanja što uporišta pokušavaju naći u strpljivima teorijskim i empirijskim uvidima, mogu izbjeći krajnosti i ponuditi realniju priču, kakvu se može određenim postupcima i provjeravati. D. Harvey je, mada pojavu o kojoj je riječ ne naziva globalizacijom, krenuo putem što osigurava provjeru. On, temeljem podataka kojima raspolažu suvremena društva, prepoznaje proces kojeg naziva tranzicijom od fordizma k fleksibilnoj akumulaciji. Početak ove tranzicije smješta na početke sedamdesetih godina 20. stoljeća, kada se otkriva da je rigidnost fordizma i kenzijanizma (u odnosima radne snage, kapitala i države), »svezala ogromnu radnu snagu, veliki kapital i velike vlade u ono što se sve više pokazivalo nefunkcionalnim spojem usko određenih interesa za potkopavanje a ne osiguravanje akumulacije kapitala« (Harvey, 2003.: 216). Fleksibilnom akumulacijom naziva ono što se izravno suprotstavlja toj rigidnosti. »Ona počiva na fleksibilnosti u pogledu procesa rada, tržišta radnom snagom, proizvoda i obrazaca potrošnje« (Harvey, 2003.: 220), a razumijeva visoke razine strukturalne nezaposlenosti, brzo propadanje i rekonstruiranje vještina, mala povećanja stvarnih plaća i smanjenu moć radničkih sindikata. Režim rada i ugovori o radu poprimaju fleksibilnije oblike: uvodi se rad od »devet dana u dvije sedmice«, rad u prosjeku četrdeset sati tjedno tijekom godine (radni dan se rasteže i skuplja ovisno o potražnji), stalno zaposlenje postaje opterećenje pa se sve više pomiče k radnom angažmanu (skraćeno radno vrijeme, privremeno i povremeno zaposlenje) ili radu po ugovoru.

Fleksibilne obrasce rada, uvide o nastajućoj strukturi radne snage D. Harvey preuzima od Instituta za rukovođenje osobljem (*Institute of Personnel Management*). Prema tim uvidima, struktura se radne snage u uvjetima fleksibilizacije radnog procesa oblikuje na tri razine ili unutar tri međusobno povezana kruga. U prvome su krugu, jezgri, oni koji imaju status stalno zaposlenih s punim radnim vremenom (čiji se udjel tendencijski, »polako ali sigurno«, smanjuje), oni koji imaju dobre izgleda za napredovanje i stalnu izobrazbu, osiguranje, izdašnu mirovinu i neke druge sitnije privilegije; to su oni »koji su najvažniji za dugoročnu budućnost organizacije«. U uvjetima fleksibilizacije radnog procesa i ova je grupacija, mada povlaštena, izložena raznim zahtjevima za prilagođavanjem (uključivši i geografsku mobilnost) i nesigurnostima (uključivši, u krizi, otkaze čak i visokim funkcionarima). U drugome su krugu (»prva periferija«) zaposleni s punim radnim vremenom, oni koji obnašaju rutinske nemanualne (službeničke, tajničke) poslove i manje stručan manualan rad, oni koji imaju male izgleda za napredo-

vanje na poslu, a obilježuje ih velika fluktuacija i velika raspoloživost na tržištu radne snage. I ova se skupina tendencijski stalno smanjuje. Treći krug («drugu periferiju»), skupinu znatno heterogeniju i od »jezgre« i od »prve periferije«, istraživači Instituta su označili kao onu što »obuhvata radnike sa skraćenim radnim vremenom, povremeno osoblje, osoblje koje radi na određeno vrijeme, privremeno osoblje, podugovarače¹ i pripravnike koje financira država, čiji poslovi su još nesigurniji nego oni prve periferne grupe.' Svako svjedočanstvo ukazuje na veoma značajan porast ove kategorije zaposlenih« (Harvey, 2003.: 224). Fleksibil-

¹ »Transformiranje strukture tržišta radnom snagom praćeno je podjednako važnim promjenama u industrijskoj organizaciji. Organiziran rad pod ugovorom stvara povoljne prilike za male poslovne sastave, a u nekim slučajevima omogućava da starinski domaćinski, zanatlijski, porodični (patrijarhalni), i paternalistički (s 'kumom', 'gazdom', ili čak nalik mafiji) sistemi rada ožive i procvjetaju kao središnji dio proizvodnog procesa a ne njegov dodatak.« Ti su oblici podugovaranja pogodni za nove oblike iskorištavanja radne snage pa i širenje tzv. sive ili neformalne ekonomije. Oni, u slučaju obiteljske proizvodnje, »starinskih oblika procesa rada... potkopavaju organiziranje radničke klase i transformiraju objektivnu osnovu klasne borbe. Klasna svijest više ne potiče od neposrednih klasnih odnosa između kapitala i rada već se premješta na mnogo zamršeniji teren međuporodičnih sukoba i borbi za vlast unutar srodničkog ili sistema nalik plemenskom, u kojima su društveni odnosi hijerarhijski uređeni.« Također, preporod patrijarhalnih oblika rada »povećava moć multinacionalnog kapitala da prenese fordistički sistem masovne proizvodnje u inozemstvo i tamo iskorištava izrazito ranjivu žensku radnu snagu u uslovima izuzetno malih plaća i neznatne sigurnosti zaposlenja« (Harvey, 2003.: 226, 227). S podugovaranjem se u suvremenoj kapitalističkoj ekonomiji dovodi u vezu i rast neformalne ekonomije: »Nehijerarhijsko umreživanje malih poduzeća, kao i strateška decentralizacija velikih nacionalnih i globalnih korporacija, različitim načinima podugovaranja, i sličnom praksom utječu na porast neformalizacije gospodarskih aktivnosti«, koje, dakle, nisu odvojene od službene ekonomije, već se »s njom dodiruju i presjecaju na složene načine«, ali jesu odvojene od sistema regulacije službene ekonomije (državna regulativa, sindikalni ugovori, porezi itd.) (Franičević, 1997.: 53). Naravno, rast se neformalne ekonomije ne može pripisati samo restrukturaciji proizvodnje i fleksibilizaciji radnog procesa. U postsocijalističkim društvima opća je pozadina te pojave strukturna (tranzicijska) nestabilnost društva i borba za preživljavanje znatnog dijela stanovništva. Strategije preživljavanja upravo u takvoj ekonomiji i traže uporište, pa se tako samo reproducira i produljuje stanje nestabilnosti, nesigurnosti i nepovjerenja u institucije sistema. U Hrvatskoj je, prema rezultatima jednog istraživanja, to nepovjerenje u institucije izraženije u mlađih nego starijih ispitanika, »što otvara mogućnost, smatra interpretator tih podataka, 'prirodne' reprodukcije neformalne ekonomije« i njenu potencijalnu dugoročnost (Štulhofer, 1997.: 138). Primjenjujući kombinirane metode za procjenu udjela neformalne ekonomije u BDP, istraživači Instituta za javne financije u Zagrebu dobili su da je njegov udjel u BDP 1995. godine bio 25%. Tako velik udjel će »ostati i u doglednoj budućnosti, jer, smatra jedan od autora ovog projekta, naslijeđena tradicija, tranzicija s intenzivnim sektorskim i institucionalnim restrukturiranjem, velik utjecaj države u gospodarstvu s poreznom presijom te obnova rasta i novo poduzetništvo podržavaju neformalno gospodarstvo« (Bićanić, 1997.: 25). Tradicija strategije preživljavanja i restrukturiranje cijeloga društva i države stoje, dakle, u osnovi postsocijalističke neformalne ekonomije, ali i fleksibilizacija radnog procesa, kojom se zamagljuje formalne i neformalne oblike rada, a koja se uvodi kroz procese integracije u globalnu ekonomiju, tome na svoj način i pridonosi.

ni poslovi, sami po sebi ne stvaraju nezadovoljstvo njima obuhvaćenih ljudi. Posljedice, međutim, što proizlaze iz takva sustava rada (socijalno osiguranje, mirovinsko pravo, plaće, ne/sigurnost zaposlenja) »uopće ne izgledaju pozitivno sa stanovišta radnog stanovništva u cjelini« (Harvey, 2003.: 225).

Raspada se, dakle, sigurnost što stoji u osnovi modernosti (ovladati prirodom i uvjetima društvenog života), što je u sferi rada za radno stanovništvo u procesu institucionalizacije industrijskog društva značilo stalno zaposlenje, standardizaciju rada, radnih prava i na tome utemeljenih drugih prava što su povećavala sigurnost. U Velikoj Britaniji, »kolijevci industrijske revolucije koja je predvodila povijesni proces stalnoga plaćanja i standardizacije rada«, prema Izvještaju o radnoj snazi iz 1993. godine, među zaposlenim je stanovništvom bilo 38% onih koji nisu stalno zaposleni (među njima je najviše žena i povremeno zaposlenih) (Castells, 2000.: 294). Povećanje radne snage koja nije stalno zaposlena (privremen i povremen rad) i one koja se samozapošljava, značajka je svih industrijski razvijenih zemalja. Razlike se među njima pojavljuju u tome što u nekima prevladava, kao u Velikoj Britaniji, povremena zaposlenost, u nekima privremena (Francuskoj i Njemačkoj), a ponekad samozapošljavanje (Italija), što, moguće je, ovisi o fiskalnom i radnom zakonodavstvu pojedine zemlje (Castells, 2000.: 295). Fleksibilizacija radne snage evidentirana osamdesetih godina, a čiju analizu provodi D. Harvey, nastavljena je i u devedesetim, o čemu nas, uz punu suglasnost s D. Harveyem, upoznaje M. Castells. Ona je, čini se, postala strukturalnim obilježjem suvremenoga kapitalizma.

Fleksibilizacija, smatra D. Harvey, ne označuje nužno, kako bi se moglo pretpostaviti, dezorganizaciju kapitalizma. »Kapitalizam postaje sve čvršće organiziran *putem* rasprostiranja, geografske pokretnosti i fleksibilnih odgovora na tržištima radnom snagom, procesima rada i potrošačkim tržištima, a to sve prati velik broj institucionalnih, proizvodnih i tehnoloških inovacija« (Harvey, 2003.: 233). Geografski se širi, inovativan je, nije dezorganiziran, a ipak mu se, s obzirom na razmjerno veliku nezaposlenost i slab rast, ne mogu pripisati neka ukupna ekonomska postignuća. Unatoč tim slabim ekonomskim postignućima važnim za opstojnost globalnog društva, prijelaz od fordizma do fleksibilne akumulacije postaje uvjerljiv, »jer fleksibilnije kretanje kapitala naglašava novo, nestalno, prolazno, nepostojano, i kontingentno u suvremenom životu, umjesto trajnijih vrijednosti usadenih za vrijeme fordizma« (Harvey, 2003.: 248), pa u uvjetima vladajuće poduzetničke kulture u kojoj se natjecateljski individualizam pojavljuje kao glavna vrijednost, dakle, u uvjetima fragmentacije i fleksibilizacijom radnog procesa stvorene ekonomske nesigurnosti ova tranzicija izaziva potrebu za postojećim vrijednostima i temeljnim institucijama poput obitelji, religije i države. Tako na istome mjestu i u isto vrijeme zajedno postoje ekonomski neoliberalizam i politički neokonzervativizam, dva sustava vrijednosti i praksâ čiju bi vezu, uvjetovanost ili komplementarnost (dopunjivost) svakako valjalo temeljitije istražiti.

Je li, i ako da, u kojoj mjeri i u kakvome obliku, fleksibilizacija radnog procesa zahvatila hrvatsko društvo, slijedeći, koliko je to moguće iščitati iz podataka jed-

noga anketnog istraživanja, uvide D. Harveya, Castellsa i drugih, što se odnose na tranziciju razvijenog kapitalizma od sedamdesetih do devedesetih godina, doba tijekom kojega je, slomom socijalizma, njegovo geografsko širenje dobilo nove prilike i ojačana njegova uvjerljivost?

Tablica 1.

Vrsta zaposlenja (ugovor o radu) prema naselju stanovanja (u%)

Zaposlenje	Naselje stanovanja						Ukupno
	Selo	Seoski lokalni centar	Širi lokalni centar	Regionalni centar	Makroregionalni centar	Zagreb	
Na neodređeno vrijeme	77,9	77,3	76,7	76,8	72,0	78,4	76,9
Na određeno vrijeme	17,8	17,8	21,1	20,1	25,8	18,9	19,7
Ugovor o djelu	4,3	4,9	2,2	3,0	2,2	2,7	3,4
Ukupno N	163	163	90	164	93	185	858
%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

U Hrvatskoj je, prema podacima ovog istraživanja (tablica 1.) među zaposlenima (iz kojih su ovdje isključeni poslodavci, samozaposleni i posloprimci na vodećim položajima – menadžeri i profesionalni političari), među kojima prevladavaju stalno zaposleni (76,9%), ipak svaki peti zaposlenik radno angažiran na određeno vrijeme, tj. povremeno ili privremeno. Doda li im se one koji rade temeljem ugovora o djelu, dakle opet jedan u pravilu nestalan angažman, i barem dio samozaposlenih, udjel bi se nestalne, fluktuirajuće radne snage mogao povećati i na četvrtinu ukupno zaposlenih.² Te se kategorije zaposlenih ni po čemu ne razlikuju s obzirom na naselje stanovanja ($C = 0,080$). Među zaposlenima je izrazito velik udjel onih koji rade puno radno vrijeme (93,1%); s nepotpunim radnim vremenom ih je 2,6%, sa skraćanim 1,2%, a ostalih je 3,1%. Ni između radnog vremena ispitanika i naselja stanovanja ne postoji sistemska povezanost ($C = 0,141$). U oba slučaja, posebno u vezi s radnim vremenom, prevladava stabilan, nefleksibilan status zaposlenih. Na temelju ovih podataka ne može se s posvemašnjom sigurnošću tvrditi kako je postojeća fleksibilna zaposlenost neposredna posljedica

² Prema podacima Državnog zavoda za statistiku (Statistički ljetopis, 2003.: 139) udjel je zaposlenih na određeno vrijeme (pri čemu se žene i muškarci uopće ne razlikuju) manji od ovim istraživanjem zabilježenoga. Glavni je razlog najvjerojatnije različit obuhvat zaposlenih na koje se odnose podaci DZS (zaposleni u »pravnih osoba«), i ovog istraživanja (svi posloprimci, bez rukovodilaca). U zaposlene u »pravnih osoba« nisu uključeni zaposleni u izrazito malim organizacijama, koje su same po sebi prilično nestalne, pa, koristeći trenutne pogodnosti, nastaju i nestaju kao »gljive poslije kiše«. Povezanost između vrste zaposlenja i grane djelatnosti je, prema podacima ovog istraživanja značajna ($C = 0,241$). Najviše povremeno ili privremeno zaposlenih je u trgovini, ugostiteljstvu i turizmu, te građevinarstvu, a najmanje u državnim službama, prometu i vezama te industriji i rudarstvu.

uključivanja Hrvatske u globalne ekonomske procese, ali ona jest u neposrednoj vezi s procesom postsocijalističke transformacije društva, koji je, od zemlje do zemlje, u većoj ili manjoj mjeri i s većim ili manjim uspjehom, sastavni dio globalnog procesa. Proces postsocijalističke transformacije kao proces restrukturacije, a u uvjetima kasne modernosti, znači i razgradnju socijalističkog oblika organizacije ekonomskog života i istodobno ugrađivanje fleksibilnih oblika suvremenog kapitalizma. Utoliko se i fleksibilne oblike procesa rada u Hrvatskoj može smatrati posrednim ili neposrednim učincima takvoga restrukturiranja.

Tablica 2.

Školovanje ispitanika za posao kojeg obavljaju prema naselju stanovanja (u %)

Školovali se za posao kojeg obavljaju	Naselje stanovanja						Ukupno
	Selo	Seoski lokalni centar	Širi lokalni centar	Regionalni centar	Makroregionalni centar	Zagreb	
Jesu	47,5	50,6	63,3	61,0	69,9	67,6	59,1
Nisu	37,7	36,6	30,0	29,3	22,6	25,9	30,9
Nisu se školovali za određen posao	14,8	12,8	6,7	9,8	7,5	6,5	10,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Vrlo je velik udjel zaposlenih koji su se ili školovali za posao što ga ne obavljaju («Uglavnom ne» – 11,9% i «Radim nešto sasvim drugo» – 19,0%) ili se nisu školovali, nekvalificirani su za bilo kakav određen posao (10,0%). To znači da je veza između određenoga školovanja i adekvatnog, tj. tome školovanju odgovarajućeg zaposlenja, iako još prevladava («U potpunosti» – 29,5% i «Uglavnom da» – 29,6%) postala vrlo upitna, te da je, uslijed restrukturiranja grana djelatnosti (povezanost između ovog obilježja i grane djelatnosti je značajna, $C = 0,284$), potražnja i ponuda na tržištu radne snage vrlo neujednačena. To istodobno otkriva i znatan udjel poslova nekvalificiranog rada – zaposleni koji nisu školovani za bilo koji posao i oni koji su, s obzirom na školsku spremu, radno degradirani. To je proces što pridonosi polarizaciji radne snage: na one koji obavljaju visoko kvalificirane stručne poslove i one koji obavljaju jednostavne manualne ili nemanualne radne operacije, a poslove za »srednje« kadrove prema toj se logici, postupno ali sigurno, sve više isključuje. Povezanost toga obilježja s naseljem stanovanja (tablica 2.) relativno je slaba ($C = 0,174$). U seoskim je naseljima, spram gradskih, malo manje onih koji su se školovali za posao što ga obavljaju i malo više onih koji ne rade posao za kojeg su se školovali ili onih koji se uopće nisu školovali za ikakav posao.

Većina zaposlenika (posloprimaca bez rukovodilaca) nisu članovi sindikata (tablica 3.). Takvih je 60%. Najveći dio radne snage u Hrvatskoj nije kolektivno organiziran. Sama ta činjenica sindikatima znatno smanjuje pregovaračku moć, a većini zaposlenika povećava nesigurnost u radu i smanjuje radna prava, što je karakteri-

stična pojava kakvu za globaliziranu ekonomiju s fleksibilnom radnom snagom ističu svi koji se time bave (Castells, 2000.; Harvey, 2003.; Hirst i Thomson, 2003., i dr.). To potvrđuju i podaci o plaćanju prekovremenog rada. Od onih koji rade prekovremeno (71%), 47% ne primaju nikakvu naknadu za prekovremeni rad. U tome se osobito ističu (kao u primjeru 65% onih koji nisu članovi sindikata), ispitanici u Zagrebu: od 72% onih koji rade prekovremeno (po tome se ne razlikuju od hrvatskog prosjeka) čak je 56% onih kojima se takav rad ne plaća. Veća ponuda fleksibilnih oblika zaposlenja, nastojanje da se ostane živjeti u Zagrebu i nastojanje da se doseljenjem postane stanovnikom Zagreba u pozadini su te pojave. U uvjetima, dakle, kada se natjecateljski individualizam pojavljuje kao glavna vrijednost, a najčešće i jedina mogućnost zaposlenja i zadržavanja posla, tj. u uvjetima kasne modernosti u kojima se »rastvaranje kulturnih pretpostavka društvenih klasa smjenjuje oblicima *individualne* socijalne nejednakosti«, sindikati očito gube društvene strukture na kojima su se temeljili u prijašnjem razdoblju (Beck, 2001.b: 85). Ova obilježja, članstvo u sindikatu i plaćanje prekovremenog rada, nisu značajnije sistemski povezana (osim Zagreba, koji se u tome donekle izdvaja) s naseljem stanovanja ispitanika (u prvom slučaju $C = 0,119$, a u drugome $C = 0,144$). Zaposlenici su u Hrvatskoj, prema rezultatima ovog istraživanja, u izrazito neujednačenu radnome položaju. Na jednoj strani, velika većina (77%) ima stalno zaposlenje i puno radno vrijeme (93%), a na drugoj se znatan dio njih školovao za posao što ga ne obavljaju (31%), većina ih ne pripada sindikatima (60%) i rade prekovremeno (71%), od kojih čak 47% za prekovremeni rad ne dobivaju nikakvu naknadu.

Tablica 3.
Članstvo u sindikatima prema naselju stanovanja (u %)

Članstvo u sindikatima	Naselje stanovanja						Ukupno
	Selo	Seoski lokalni centar	Širi lokalni centar	Regionalni centar	Makroregionalni centar	Zagreb	
Da	43,8	37,0	38,9	45,5	35,5	34,6	39,5
Ne	46,3	46,3	52,2	41,2	52,7	53,8	48,2
U organizaciji nema sindikata	9,9	16,7	8,9	13,3	11,8	11,5	12,3
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$C = 0,119$

Kakva je struktura, s obzirom na istraživana obilježja, nezaposlenih, onih radno-aktivnih osoba koje u vrijeme anketiranja nisu obavljale nikakav posao za bilo kakvu (novčanu ili naturalnu) naknadu, a smatrale su se nezaposlenima? Među njima je najviše onih koji su u status nezaposlenosti ušli iz prethodnog školovanja (34%) i onih koji su bili stalno zaposleni (25%), slijede oni koji su obavljali neplaćene poslove – rad u kućanstvu i slični poslovi (20%) i oni koji su bili povre-

meno zaposleni (13%), a na kraju su oni koji su bili poljoprivrednici, obrtnici, ili su se bavili slobodnom profesijom (3%) i ostali (5%). Samo školovanje nije i dovoljan uvjet za zaposlenje, praksa uobičajena u socijalizmu, posebno sovjetskog tipa,³ kao što i samo zaposlenje nije više, kako je bilo u prethodnom razdoblju, a napose u socijalizmu, trajno, zajamčeno i kolektivno zaštićeno. Ali, ni svako školovanje za obavljanje nekog posla nema jednak status na tržištu rada. Među nezaposlenima je najviše onih koji su završili (srednju) industrijsku ili zanatsku školu (37%) ili gimnaziju, srednju tehničku ili neku drugu srednju školu (34%). Znatno je manje onih koji su završili osnovnu školu (20%), a daleko najmanje onih s višim ili visokim obrazovanjem (8%). Potražnja je, dakle, najmanja za radnom snagom sa završenom srednjom školom, što je u skladu s tvrdnjom o polariziranosti radne snage u uvjetima fleksibilizacije radnog procesa. Među nezaposlenima koji su bili stalno zaposleni najviše je onih koji su završili industrijsku ili zanatsku školu (40%), a najmanje onih sa višom ili visokom školskom spremom (3%). Struktura nezaposlenih prema školskoj spremi slična je i u drugim evropskim zemljama, kako postsocijalističkim tako i razvijenim zemljama Zapada (Obadić, 2005.: 19). Obrazovna struktura zaposlenih i nezaposlenih razlikuje se po tome što je među zaposlenim manje onih s osnovnoškolskim i srednjoškolskim obrazovanjem, a izrazito više onih koji imaju više ili visoko obrazovanje. Potonjih je znatno više u obrazovnoj strukturi zaposlenih nego u obrazovnoj strukturi punoljetnog stanovništva i obratno, znatno ih je manje u obrazovnoj strukturi nezaposlenih nego u obrazovnoj strukturi punoljetnog stanovništva. Među nezaposlenima je najviše onih s manje od jedne godine nezaposlenosti (34%) i onih koji su nezaposleni pet i više godina (29%); do dvije godine takvih je 15%, do tri 13% i do četiri 8%. U tome razdoblju, otkad su postali nezaposleni, neki od njih su radili određene poslove, a neki (većina) nisu radili ništa (42%). Povremen honorarni posao obavljalo ih je 31%, stalni honorarni posao 4%, stalni sezonski posao također 4%, a bilo kakav posao (»što god sam mogao naći«) radilo ih je 18%. Dakle, među zaposlenima četvrtina je onih koji nemaju stalno zaposlenje, zaposlenje na neodređeno vrijeme (rade na određeno vrijeme ili po ugovoru o djelu), a među nezaposlenima je 58% onih koji su u razdoblju otkad su postali nezaposleni obavljali neki posao (povremeno, privremeno, sezonski ili drukčije – bilo što).

Fleksibilizacija radne snage našla je polje djelovanja među nezaposlenima: isključivanjem i povremenim uključivanjem. Ona je, također, učinila manje prozirnim granice zaposlenosti i nezaposlenosti, pa bi se sve oblike radnih angažmana koji se obavljaju uz neku naknadu prije moglo izraziti ljestvicom (od stalne zaposlenosti do potpune nezaposlenosti), nego podjelom na zaposlene i nezaposlene. U

³ Nakon školovanja u Rusiji su se, a prije reformâ Gorbačova, zapošljavali gotovo svi; mali broj nezaposlenih bili su oni koji se ili nisu htjeli zaposliti ili oni koji to nisu mogli uslijediti zbog tjelesnih i sl. nedostataka. S reformama u doba Gorbačova sigurnost se zaposlenja nakon školovanja počela mijenjati, mada još vrlo »stidljivo«, a poslije sloma socijalizma u Rusiji se višestruko povećao udjel onih koji se nakon završetka školovanja nikad nisu zaposlili (Gerber, 2003.).

istraživanju su evidentirane razlike nezaposlenih ispitanika s obzirom na naselje stanovanja te rad što su ga obavljali prije negoli su postali nezaposleni ($C = 0,423$) i jesu li nakon toga obavljali neki plaćeni posao ($C = 0,318$). Sustavne razlike postoje između gradskih i seoskih naselja stanovanja, a najveće između Zagreba i manjih seoskih naselja; u Zagrebu je znatno više onih koji su u status nezaposlenosti ušli nakon prethodnoga školovanjem (45% prema 24%) i onih koji su radili povremene honorarne poslove (43% prema 21%). Slično je i s drugim obilježjima nezaposlenih ispitanika.

Razgradnjom socijalne države, što je izazvana »fleksibilnom akumulacijom«, mijenja se odnos države i društva: u novim uvjetima država prenosi odgovornost na građane. Ili, adresat zahtjeva za pravednošću nije prije svega država, nego su to sami građani, ali ne kao nedefinirane individue, nego građani u svojim organizacionim okvirima – u poduzećima, porodicama, udruženjima, kvartovima, savezima, građanskim pokretima..., a nezaposlenost se više ne shvaća kao povod za isplaćivanje nadoknada nego kao investicija kojom se nezaposlenom čovjeku nude nove prilike u čijem ostvarenju on mora učestvovati« (Priddat, 2000.: 36). Država nije distribucijski centar pravednosti, već služba koja u najboljem slučaju može ponuditi primjerene, dakle ne i jednake, šanse pojedincima, a nezaposlena osoba mora u tome biti suodgovorna (»nema prava bez odgovornosti«) i biti u partnerskom odnosu s državom. To je promjena u rasponu od isplaćivanja nadoknade za nezaposlenost do (partnerske) pomoći u (samo)zapošljavanju.

U postsocijalističkim zemljama, u kojima je prijašnja država imala izrazite socijalne funkcije i gdje je granica između države i društva bila jedva primjetna (možda je društvo bilo reducirano na obiteljske i slične privatne odnose) radno pravo se obrće s prava na rad što ga jamči država na ugovor o radu koji zaposlenost podređuje tržištu. »Ugovorna priroda zaposlenosti znači da se istovremeno smanjuje sigurnost da će se zaposlenje *dobiti* i da će, kada se dobije, biti *trajno*, kao i sigurnost da će se održati nivo *realnog* dohotka koji se uz takvo zaposlenje vezuje«, pri čemu će se poslovna društva u bitici za produktivnost, profitabilnost i uslijed pritiska (stranih) poslovnih banaka, a i uz pomoć i samih zaposlenika (uslijed straha od gubljenja posla), »oslobadati« prijašnjih funkcija socijalne politike (Offe, 1999.: 322). »Tehnološki viškovi« samo su jedna, mada najvažnija, posljedica toga »oslobađanja«. Odgovornost »delegirana« od države, iz poslovnih se tvrtki prenosi na lokalnu zajednicu, udruženja građana, obitelj i ponajviše – jer su svi drugi u krizi ili nepripremljeni za masovnu nezaposlenost – na samog pojedinca. U »ozračju suodgovornosti i partnerstva« on bi vlastitim angažmanom sebe trebao izvući iz nepovoljnih životnih prilika. Pokazano je da neki to rade povremenim, privremenim i sezonskim radom ili bilo kakvim dostupnim radnim angažmanom. Nastoje li u svemu tome, sami ili uz pomoć okoline, poboljšati vlastite radne sposobnosti (školovanjem, prekvalifikacijom i sl.), ili je na djelu koncept »suodgovornosti i partnerstva«, odnosno razgrađene socijalne države? Prema rezultatima ovog istraživanja, posve je malen broj onih koji status nezaposlenosti pokušavaju riješiti tako što će povećati vlastite radne sposobnosti i prilagoditi ih (»fleksibilizirati«) tržišnoj potražnji. Samo je 18% onih koji su u razdoblju nezaposlenosti po-

hađali neku školu, koji su se nastojali doškolorovati, 16% je onih koji su polazili tečajeve što su ih sami platili, a tek 3% onih koji su pohađali tečajeve za prekvalifikaciju u organizaciji Zavoda za zapošljavanje, koji su, dakle, bili u sistemu »sudgovornosti i partnerstva«, kakav, očito je, u hrvatskim prilikama ne djeluje. Podaci o sposobnostima povezanim s nekim oblicima rada u informatičkom i otvorenom društvu pokazuju da su nezaposleni osposobljeni za takve poslove znatno iznad iskazanih potreba (tablica 4.), ako se potrebe za određenim informatičkim znanjima može izraziti njihovom primjenom u postojećim oblicima zaposlenja. Možda je upravo u tome razlog razmjerno malena broja onih koji se pokušavaju doškolorovati ili prekvalificirati. Riječ je najvećim dijelom (više od dvije trećine) o radnoj snazi sa srednjom školskom spremom (industrijske i tehničke škole, gimnazije i sl.) i onima (jedna trećina) koji su u status nezaposlenosti ušli iz prethodnog školovanja, dakle mladoj radnoj snazi, za kojom je, neovisno o stečenom znanju i vještinama, vjerojatno mala potražnja (sustav je dovoljno zasićen tim sposobnostima), a pritom si ne može osigurati višu naobrazbu s kakvom se s velikom vjerojatnošću izlazi iz svijeta nezaposlenosti.

Tablica 4.

Radne sposobnosti u informatičkom društvu: zaposleni i nezaposleni (u %)

Radne sposobnosti	Zaposleni	Nezaposleni
	Služe se u svome poslu	Kada bi posao zahtijevao mogli bi se služiti
Računalom (PC, elektroničke blagajne, naplatna računala i sl.)	49,5	63,4
Elektroničkom poštom	26,9	54,0
Internetom	28,5	54,9
Stranim jezikom	30,8	54,9

Podaci dobiveni ovim istraživanjem (tablica 4.) pokazuju da je informatičko znanje uključeno u sustav rada (kao njegova potreba), da je raširenost pojedinih znanja različita (od četvrtine do polovice zaposlenih), da je sposobnost za poslove što zahtijevaju takva znanja među nezaposlenim vrlo raširena, te da im te sposobnosti nisu važan »adut« u igri pri pokušaju stalnog zaposlenja.

Osnovni nalazi ovog istraživanja o zaposlenima i nezaposlenim mogli bi se svesti na to da su ponekad manje a kadšto veće razlike unutar zaposlenih i nezaposlenih s obzirom na naselje stanovanja, najvećim dijelom sistemske naravi – tako što se izdvajaju seoska od gradskih naselja, a posebno Zagreb unutar potonjih; što se zamagljuju granice između zaposlenosti i nezaposlenosti, tj. one nisu stabilne, prozime i relativno trajne, što se može interpretacijski smjestiti u učinke fleksibilizacije radnog procesa; da je fleksibilizacija radnog procesa znatno veća u nezaposlenih nego u zaposlenih, pa se nezaposlene, osim što su neki od njih trajno isključeni iz ikakva radnog angažmana, može smjestiti na rubove zaposlenih s ra-

dom na određeno vrijeme, onih koji su zaposleni povremeno ili privremeno; da je polarizacija radne snage na visoko obrazovanu (»samoprogramirajuću«) i nisko obrazovanu (»generičku«), sa sve većim isključivanjem srednjih, znatno izraženija u nezaposlenih nego u zaposlenih; te na kraju, da je pregovaračka moć sindikata, gledano u cjelini, razmjerno malena, jer velika većina zaposlenih nije sindikalno organizirana a ni radno zaštićena, jer znatan dio zaposlenika nije plaćen za prekovremen rad.

U kakav okvir smjestiti te nalaze? U onaj što govori o još uvijek dominantnoj međunarodnoj ekonomiji ili onaj što govori o tome da je globalna ekonomija s deregulacijom, odnosno fleksibilizacijom kapitala potpuno zagospodarila ekonomskim životom ljudi, bilo gdje na kugli zemaljskoj? Ili i ti okviri postavljaju pretvrdu granicu između internacionalnoga i globalnog, granicu koja bi u sredini moguće ljestvice vjerovatno bila izrazito ambivalentna, jer kapital tendencijski, u svojoj logici, bio podrijetlom nacionalan ili globalan, proizvodi, pa kad je riječ i o položaju tzv. radno ovisnoga stanovništva, iste ili slične učinke. Hrvatska se, prema nalazima ovoga istraživanja što se odnose na zaposlenu i nezaposlenu radnu snagu, integrira u internacionalnu ili globalnu ekonomiju, jer ima sva značajna obilježja fleksibilizirane radne snage.

* * *

Na kraju, u vezi s analizom u ovom i prethodna dva teksta u ovom broju *Sociologije sela* (»Mreža naselja u umreženom društvu« i »Društveno restrukturiranje i novi socijalni kontekst«), moglo bi se reći kako je hrvatsko društvo u vrlo dinamičnu, proturječnom i potencijalno konfliktnom razdoblju razvoja.

U razdoblju socijalističke modernizacije, preobrazbe jednoga pretežno seljačkoga u relativno razvijeno industrijsko društvo, oblikovane su temeljne strukturne osobitosti modernog društva u Hrvatskoj: dovršeno je, prije pokrenuto, oblikovanje modernoga obiteljskog života i stvorena struktura radne snage nužna za reprodukciju industrijskog društva. U tome je razdoblju, jednako kao u drugim zemljama zahvaćenima modernizacijskim procesom, također, obavljeno tom procesu odgovarajuće restrukturiranje naselja; među njima je povećana diferencijacija tako što je povećan udjel manjih seoskih naselja i rast gradova. Suvremeni procesi preobrazbe hrvatskog društva, njegovo uključivanje u globalne procese, ne zahvaćaju podjednako sve oblasti društvenog života. Pokazuje se da različiti »slojevi« društvene strukture imaju različitu, sebi svojstvenu dinamiku i da su im svojstvene i različite mogućnosti transformacije. Polje političkog djelovanja je najdinamičnije i zahvaljujući tome u procesu je tranzicije vrlo brzo izvedena promjena vlasničke strukture. Na drugoj strani, najstabilnija je, tj. najmanje podložna promjenama, obiteljska struktura. Između ove dvije krajnosti smjestila su se, prema stupnju transformacije, razna obilježja strukture rada. Najmanje su promjene u obrazovnoj strukturi, a najveće u strukturi zaposlenosti. Prvu obilježuje zadržavanje strukture stvorene u razdoblju socijalističke modernizacije, a drugu isključivanje (znatnog dijela radno sposobnog stanovništva iz radnog procesa), fleksi-

bilizacija radne snage (napose one u statusu nezaposlenosti) i smanjena pregovaračka moć sindikata.

Distribucija istraživanih obilježja pokazuje sistemsku razliku seoskih i gradskih naselja. Ta razlika je katkada razmjerno velika, a ponekad malena. Naselja se ne pokazuju nekim entitetom po sebi, nego kao sjecišta, rezultat ili supstrat različitih raspodjela pojedinih obilježja u prostoru. U diferenciranoj i hijerarhiziranoj naseljskoj strukturi osobito se ističe Zagreb. On, kao grad-regija, postaje globalizacijsko čvorište za svoju širu, regionalnu okolinu.

Literatura

1. Beck, Ulrich (2001.b): Pronalaženje političkoga. – Zagreb: Jesenski i Turk, 278 str.
2. Bičanić, Ivo (1997.): Mjerenje veličine i promjena neslužbenog gospodarstva. – *Financijska praksa*, Zagreb, 21 (1997) 1/2: 15-28.
3. Castells, Manuel (2002): Moć identiteta. – Zagreb: Golden marketing, 466 str.
4. Franičević, Vojmir (1997.): Temeljne značajke neslužbenog gospodarstva. – *Financijska praksa*, Zagreb, 21 (1997) 1/2: 45-70.
5. Gerber, Theodore P. (2003.): Loosening Links? School-to-Work Transitions and Institutional Change in Russia since 1970. – *Social Forces*, Chapel Hill Nort Carolina, 82 (2003) 1: 241-276.
Ili: <http://search.epnet.com/login.aspx?direct=true&db=aph&jid=SFR>
6. Harvey, David (2003.): Od fordizma do fleksibilne akumulacije. – U: Vladimir Vuletić (red.): *Globalizacija – mit ili stvarnost*. – Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 214-248.
7. Hirst, Paul; Thompson, Graham (2003.): Globalizacija – neminovan mit? – U: Vladimir Vuletić (red.): *Globalizacija – mit ili stvarnost*. – Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 112-128.
8. Obadić, Alka (2005.): Usporedba osnovnih makroekonomskih indikatora na tržištu rada odabrane skupine zemalja. – <http://www.ijf.hr/konkurentnost/obadic1.pdf>
9. Offe, Claus (1999.): Modernost i država. – Beograd: Filip Višnjić, 387 str.
10. Priddat, Birger P. (2000.): Pravednost ili *Fairness*. Država u građanskom društvu. – *Reč*, Beograd, (2000) 5: 357-362.
11. Štulhofer, Aleksandar (1997.): Sociokulturni aspekti neslužbenog gospodarstva – između oportunitizma i nepovjerenja. – *Financijska praksa*, Zagreb, 21 (1997) 1/2: 125-140.

Alija Hodžić

Institute for Social Research in Zagreb, Zagreb, Croatia

Flexibilization of Working Process?

Summary

In this paper the author analyzes the data on the characteristics of work involved in the working process flexibilization gained by the research carried out in 2004 on the representative stratified sample of the adult population of Croatia. The following characteristics were analyzed: employment for a limited period of time, part-time jobs, labour force polarization with regard to education («self-programming» and «generic» labour force), trade unions' power to negotiate, and the labour force skills in the society of informatics. The findings of this research show that Croatia is being integrated in international or global economy (with a shift from the Fordism and the social state towards the flexible accumulation capitalism and the state of economic insecurity), as its employed and unemployed labour force has all the important characteristics of the flexibilized labour force. Yet, all these characteristics are not equally present in Croatian society, they do not equally involve employed and unemployed (where the lines between the employed and the unemployed are vague, but the labour force polarization to high and low educated with ever greater exclusion of those having middle education is more noticeable within the unemployed) and are not equally present in all types of settlements. It is particularly significant that a systematic difference between the respondents from rural settlements and those from urban ones was gained as well as that within the differentiated and hierarchized structure of settlements Zagreb differs from all the others (Zagreb as a town-region becomes a globalization knot for its wider surroundings). The trade unions' power to negotiate has become entirely questionable.

Key words: flexibilization, part-time job, labour force polarization, trade unions.

Received on: the 15th of August, 2005

Accepted on: the 20th of September, 2005

Alija Hodžić

Institut de Recherches sociales à Zagreb, Zagreb, Croatie

La flexibilisation du processus de travail?

Résumé

Dans cet article l'auteur analyse les données sur les caractéristiques du travail englobé par la flexibilisation du processus de travail, et obtenues au cours des recherches faites sur un échantillon stratifié représentatif de la population adulte de la République de Croatie, réalisées en 2004. Une analyse de ces caractéristiques a été effectuée: travaux avec contrat à durée déterminée, travaux périodiques et temporaires, polarisation de la main-d'oeuvre compte tenu de la formation (main-d'oeuvre «autoprogrammable» et «générique»), pouvoir des syndicats en matière de négociations et aptitudes de la main-d'oeuvre dans la société de l'informatique. Sur la base des résultats de ces recherches, la Croatie s'intègre dans l'économie internationale ou globale (avec une progression depuis le fordisme et l'État social vers le capitalisme de l'accumulation flexible et l'État de l'insécurité économique), car sa main-d'oeuvre employée et sa main-d'oeuvre sans travail ont toutes les qualités caractéristiques de la main-d'oeuvre flexibilisée. Cependant, toutes ces caractéristiques ne sont pas également présentes dans la société croate; elles n'englobent pas également les salariés et les sans-emploi (lors de quoi sont embrumées les limites entre les salariés et les sans-emploi, mais la polarisation de la main-d'oeuvre en celle ayant une formation de haut niveau et celle ayant une qualification de niveau inférieur, avec une exclusion de plus en plus grande de la main-d'oeuvre ayant une formation secondaire, plus visible chez les sans-emploi), et ces caractéristiques ne sont pas présentes dans une mesure égale dans tous les types de localités. Il est particulièrement significatif qu'une différence systématique a été obtenue entre la répartition des caractéristiques ayant fait l'objet des recherches auprès des interrogés des localités rurales et des interrogés des localités urbaines, et que dans la structure différenciée et hiérarchisée des localités, Zagreb se distingue de toutes les autres (Zagreb en tant que ville-région devient le centre de la globalisation pour son comitat régional élargi). La force des syndicats en matière de négociations est totalement remise en question.

Mots-clés: flexibilisation, travaux périodiques et temporaires, polarisation de la main-d'oeuvre, syndicats.

Reçu: le 15 août 2005

Accepté: le 20 septembre 2005